

UOT 336.71

Samir Saxavət oğlu AĞAYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
“Maliyyə və maliyyə institutları”
kafedrasının dissertantı

KƏSİRLİ EHTİYAT BANKÇILIQ SİSTEMİNDƏ MƏRKƏZİ BANKIN PUL YARATMA MEXANİZMİNƏ TƏNQİDİ YANAŞMA

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - Dünyada alternativ bankçılıq modeli olan İslam bankçılığı inkişaf etməkdədir. Bu məqsədlə faizli bankçılıq sisteminin nəzəri əsaslarının və işləmə mexanizminin araşdırılması zərurəti artmaqdadır. Tədqiqatın məqsədi bu sahədə alternativ yanaşma üçün nəzəri-metodoloji bazanın yaradılmasıdır.

Tədqiqatın metodologiyası - Tədqiqatın metodologiyası bu sahədə nəzəri-praktiki məsələlərin daha dərinədən öyrənilməsi və yeni elmi yanaşmanın əsaslandırılmasıdır.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - Bunun üçün isə ilk növbədə mövcud faizli sistemdə mərkəzi bankların pulyaratma mexanizminin və kəsirli ehtiyat bankçılıq sisteminin araşdırılması mövzunu daha da aktual edir. Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti İslam bankçılığı sistemi üçün alternativ yanaşmanın nəzəri əsaslarının yaradılmasıdır.

Tədqiqatın nəticələri - faiz anlayışının mahiyyəti, sərvətin mahiyyəti və Mərkəzi Bankın pul-yaratma mexanizmi araşdırılmışdır. Bu zaman kəsirli ehtiyat bankçılıq sisteminin istismarçı sistem olması nəticəsi əldə edilmişdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - Tədqiqatın elmi yeniliyi kimi İslam bankçılığı üzrə yeni sistemin qurulması üçün mövcud bankçılıq sisteminin işləməsi mexanizminin tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: *riba, Mərkəzi Bank, kəsirli ehtiyat bankçılıq sistemi, faizli borca söykənən sistem.*

Giriş

Dünyadakı mövcud maliyyə-bank sistemi faizli borca söykənən kredit sistemi əsasında fəaliyyət göstərməkdədir. Bu sistemin əsasında isə satınalma gücünün müvəqqəti icarəyə verilməsi olan faiz (riba) durur. Faizli borcların kreditlər formasında verilməsinin institusional vahidi kimi isə mərkəzi banklar əsas rol oynayır. Mövcud sistemdə kreditlərin verilməsi isə borca söykənən sistem olan kredit sistemi vasitəsilə reallaşdırılır. Kredit sisteminin nəzəri əsasında isə dünyadakı mövcud olan kəsirli ehtiyat bankçılıq sistemi durur. Mərkəzi banklar isə bu sistemin işləmə mexanizmində əsas orqan olaraq öz fəaliyyətini həyata keçirməkdədir. Digər tərəfdən isə mövcud sistemin istismarçı bir sistem olması və bunun getdikcə daha sistemli hal alması onun təhlükələrindən xəbər verməkdədir. Qeyd edilən təhlükələrin qarşısının alınması üçün isə ilkin növbədə sistemin işləmə mexanizminin və onun nəzəri-ideoloji yanaşmalarının araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bankların yaranması və tarixi inkişafı

Bankların yaranmasında ilkin şərtlər kimi ticarət əlaqələrinin inkişafı, müxtəlif çəki və ölçüdə olan metal mübadilə vasitələrinin bir-biri ilə dəyişdirilməsi onların fəaliyyətini zəruri etmişdir. Belə ki, e.ə. 2000-ci illərdə Mesopotamiyada bank xidmətlərini məbədlər həyata keçirməkdə idilər. Hətta Hamurabi qanunlarında borc əməliyyatlarının necə həyata keçiriləcəyi, borcların ödənilməsi mexanizmi və fərqli mallar üzərindən alınan faizlərin maksimum həddi müəyyən edilmişdir. Bu qeyd edilənlər isə metal pulların tərkibini müəyyən edən və onların mübadiləsinə şərait yaradan yerlərin meydana gəlməsini zəruri etdi. Bu mübadilə fəaliyyətlərinin masalar arxasında həyata keçirilməsi səbəbilə bank sözü İtalyanca masa mənasına gələn “Banco” sözündən əmələ gəlmişdir. Bu mübadiləni həyata keçirən sərraflara isə “Bankir” və iş yerlərinə isə “Bank” deyilməyə başlandı.

Qədim Yunanıstan cəmiyyətinin ilk vaxtlarında məbədlər bankçılıq xidmətləri görmüş, borc və alacaq münasibətlərinə nəzarət etmişlər. Əvvəllər bank xidmətləri sərbəst həyata keçirilərkən daha sonralar dövlətin bu sahədə tənzimləyici və yönləndirici müdaxiləsi artmışdır. Hətta keçmiş Qədim Misirdə də “Kraliyyət bankları” adı verilən banklar borc və alacaq xidmətlərini tənzimləyirdilər. Dövlətin maliyyə işlərini həyata keçirən bu quruluşlar şəxslərə qısa və ortamüddətli kreditlər verirdilər. Roma imperatorluğunda isə bank xidmətləri qanunlarla həyata keçirilmişdir. Bank fəaliyyətlərini həyata keçirən qurumlara kassa əmanəti və günlük əməliyyatlar dəftərinin tutulması tələb kimi qoyulmuşdur. XI əsrdən etibarən Avropada pulun istifadəsi daha da artmağa başlamışdır. Belə ki, metal pulların cins və miqdarını müəyyən edən sərtaflar daha da zənginləşməyə başladılar. Bir masa və ya pulun çəkilməsi və dəyişdirilməsi işini gördükləri üçün onlara “Banchəri” və ya “Banchərius” deyilən ilk bankirlər pul mübadiləsi ilə yanaşı müxtəlif ödəmələrin edilməsi, faizli borcvermə və metal pullara nəzarətmə kimi xidmətləri rəsmən görməyə başladılar.

Tacirlərin pullarını qoruyan sənət, poliçə, çek və s. ödəmə vasitələri həyata keçirən bankirlər daha da zənginləşməyə başladılar. Bankirlərin inamsızlığa şərait yaradan fəaliyyətlərinin olması səbəbilə dövlətlərin bankirlərin fəaliyyətinə nəzarət məqsədilə tənzimləyici və istiqamətləndirici funksiyalarını daha da zəruri edirdi.

XV əsrdə Avropada bələdiyyələrin başçılığı altında banklar qurulmağa başladı. Belə ki, 1401-ci ildə “Barselona Bələdiyyə Bankı”, 1408-ci ildə Cenova Bankı, 1548-ci ildə isə Venedik Bankı və müasir bankçılıq xidmətlərinin böyük bir hissəsini həyata keçirən 1630-cu ildə Amsterdam Bankı quruldu. Beynəlxalq səviyyədə ticarət fəaliyyətlərinin və bank xidmətlərinin çeşidinin artması dövlətin bu sektora müdaxiləsini zəruri etdi. XVII əsrdən etibarən bu məqsədlə bank əməliyyatlarını tənzimləyən və dövlət adına pul buraxan və tədaviülünü həyata keçirən banklar qurulmağa başladı. Belə ki, bu məqsədlə 1694-ci ildə İngiltərə Bankı qurulmuş oldu. Digər Avropa ölkələrində isə XVIII və XIX əsrlərdə Mərkəzi Banklar qurulmağa başlanılmış və pul buraxma səlahiyyəti ancaq bu banklara verildi. Özəl banklar isə hüquqi şəxslər adı altında fəaliyyət göstərməyə başladılar. İslam dünyasında isə Qərb ölkələrindəki kimi bənzər bank institutları qurulmamışdır. Yığımların investisiyalara çevrilməsi mudaraba şirkətləri vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Osmanlıda isə mudaraba üsulu ilə yanaşı sələm/sələf və murabaha yolu ilə də yığımlar investisiya fəaliyyətində istifadə edilmişdir. [1, s. 6-7].

Kəsirli ehtiyat bankçılıq sisteminin mahiyyəti

Orta əsrlərdə Avropada olan müharibələr nəticəsində məğlub olan tərəf qızıl və gümüş pulların etibarlı qorunması məqsədilə bu pulları sərtaflara (bankirlərə) əmanət etməyə başladılar. Alınan qiymətli metallar qarşılığında isə qarşı tərəfə bir çek/sertifikat və sənəd verirdilər. Daha sonra isə bu verilən sənədlər bazarda qızıl kimi əməliyyata görməyə başladı. Daha sonra isə təqdim edilən bu sertifikatlar miqdarı çoxaldılaraq daha kiçik sertifikatlar halında qarşı tərəfə təqdim edilməyə başlandı. Bu sənədlərə bankın notu (çeki) mənasına gələn “banknote” deyilməyə başlandı. Beləliklə bu üsulun zaman keçdikcə bir strukturlaşmış mexanizmə çevrilməsi ilə müasir banklar meydana gəlmiş oldu. [2, s. 98].

Kapitalist sisteminin “beş mikrobu” vardır.

- Haqsız vergi
- Milli pulun xarici valyutaya nəzərən dəyərinin aşağı salınması
- Qarşılıqsız pul emissiyası
- Mövcud bank sistemi
- Riba (borc faizi) [3, s.70].

Dünyadakı mövcud kəsirli ehtiyat bankçılıq sisteminin həyata keçirilməsi mexanizmi məhz pula həqiqi kapital yaşaması vasitəsilə həyata keçirilməkdədir.

Bu sistemin funksiyası isə maliyyə resursları artıqlığına sahib olan tərəflə bu resurslara ehtiyacı olan tərəflər arasında maliyyə vasitəçiliyi etməkdir. Bu maliyyə vasitəçiləri (financial intermediaries) içərisində isə ən mühüm həlqəni maliyyə institutları olan banklar təşkil edir. Banklar müştəri-

lərin depozitlərini kreditlərə çevirməklə maliyyə vasitəçiliyi (aktivlərin çevrilməsi) prosesindən faiz gəliri əldə edirlər. Bunu etmək üçün banklar əmanətçilərin tələblərinə cavab vermək məqsədilə öz depozit vəsaitlərinin nisbətən kiçik hissəsini “ehtiyat kimi saxlayırlar”. Əmanətçilərin vəsaitlərinin yalnız kiçik bir hissəsinin çıxarılma məqsədilə ehtiyat kimi saxlanması kəsirli **ehtiyat bankçılıq sistemi** vasitəsilə həyata keçirilir. Bu sistem banklara pul yaratmağa kömək edir. Pulun yaradılması prosesi banka qoyulan ilkin depozitin təkrar borc verilməsi ilə əlavə pulun yaradılması prosesi olub silsiləvi olaraq davam etdirilir.

$$M = [1 + (1 - rr) + (1 - rr)^2 + (1 - rr)^3 + (1 - rr)^4 + \dots + (1 - rr)^n] \times \text{ilkin depozitin məbləği}$$

Burada

rr - ehtiyat depozit əmsalı (the reserve-deposit ratio);

Y - məhsul təklifi (output or supply);

M - pul təklifi (money supply);

P - qiymətdir (price).

$Y = M / P$ olarsa, $M = Y \times P$ (pul təklifi = məhsul buraxılışı \times məhsulun qiyməti) olacaqdır. Yəni Mərkəzi Bank pul təklifini (**M**) artırırsa da, real istehsal artmır. Əksinə, qiymətlər yüksəlir. Hər dəfə depozitə qoyulan pullar silsiləvi formada bank kreditləri formasında verildikdə daha çox pul yaradılır. Süni formada banklar tərəfindən pul yaradılması prosesi (“sabun köpüyü effekti”) əksinə, ehtimal, proqnoz və planlaşdırma üzərində qurulan bir sistem olmaqla iqtisadiyyatın likvidliyini (çevikliyini) artırırsa da, əksinə, real dəyər deyildir. Belə ki, pul yaratmaqda xüsusi səlahiyyət imkanı olan banklar birbaşa olaraq pul təklifinə təsir edirlər. Pul təklifinin dəyişməsi isə öz növbəsində maliyyə resurslarının dinamikliyini artırırsa da, məhsul buraxılışı həcminə təsir etmir. Məhsul buraxılışı həcmində dəyişikliyin olmaması nəticəsində artan pul kütləsi ilə paralel olaraq məhsul buraxılışında artma olmur. [4].

Nəticədə isə malların qiyməti qalxır. Mal təklifinin artmaması isə bilavasitə iqtisadiyyatda yeni dəyərin yaranmaması deməkdir. Nəticə olaraq kəsirli ehtiyat bankçılıq sistemi banklar vasitəsilə “pul köpüyü” yaratsa da, ancaq sərvət yaratmır. Başqa ifadə ilə qeyd etsək, banklar tərəfindən yaradılan pullar iqtisadiyyatın likvidliyini artırırsa da, yeni dəyər (yəni sərvət) yaratmır. Dəyəri olmayan şeylər isə sərvət ola bilməzlər. Əgər bir şey sərvət deyilsə, həmin şey dəyər yaratmaz və ancaq sərvət yaradılmasında iştirak edə bilər. Dəyər yaratmayan bir şeyin isə sərmayə olması qeyri-mümkündür. [5, p. 88-90].

Mərkəzi bankın pul yaratma mexanizminin tənqidi

Dar mənada kapitalist iqtisadi sisteminə görə faiz satınalma gücünü icarəyə vermənin qiymətidir. Burada faizin əsas funksiyası tələb və təklif edilən satınalma gücünü tarazlaşdırmaqdan ibarətdir. Bu zaman faiz resursların optimal şəkildə idarə edilməsini də təmin edir. Ənənəvi yanaşmaya görə faiz resursların investisiya və istehlak şəklində bölgüsünü də müəyyən edir.

Kapitalist sistemdə faiz müqabilində verilən borc olan kredit isə satınalma gücünün müəyyən bir haqq müqabilində müddətli dövr edilməsidir. Deməli mövcud sistemdə borc faizinə satınalma gücünün icarəsi olaraq tərif verilməkdədir. [6, p. 88-90].

Yuxarıda qeyd edilənlərə əsasən söyləyə bilərik ki, dünyadakı mövcud pula həqiqi kapital yanaşmasının əsasında həqiqi dəyər (istehsal və ticarət) yox, əksinə, istismarçı bir bank sistemi durur. Bu bank sisteminin əsasında isə riba (faiz) və əlavə pul çap edilməsi durur. Türkiyənin mərhum baş naziri Prof.Dr.Nəcməddin Ərbakan isə pulun faiz gəliri gətirmə xüsusiyyətinin iki halda mümkün olacağı haqqında demişdir: “Ya bu istehsal edən bir adamın haqqını almaqla digər tərəfə verirsən və yaxud da əlavə pul çap edilməklə mümkündür. O halda yenə də istehsalçının haqqını digər tərəfə verirsən. Riba demək istehsal etməyən adama istehlak etmə haqqı vermək deməkdir. Bu da zülmdür və ədaləti pozar”. [7, s. 21-22].

Pulun sistematik hala gətirilməsi ilə riba (faiz) da sistematik hala gəlmişdir. Pul bir mal və xidmətin dəyər ölçüsüdür. Riba isə o dəyərin ölçüsü olaraq təqdim edilmişdir. Bu vəziyyətdə riba ölçünü pozan bir xüsusiyyətə sahib olmuşdur. Bu, pulun öz özünü istehsal etməsidir. Bu əməliyyatın (pulun yaradılması) bazarda olan mal və xidmətlərlə əlaqəsi yoxdur. Digər yandan isə pul

çapını və dövrüyyəsini təqib etmək o ölkənin iqtisadiyyatının sxemini çəkmək kimi bir şeydir. Bu vasitə ilə ölkədə mal və xidmət dövrüyyəsini öyrənmək olar.

Qeyd edək ki, bank sistemində mərkəzi bankın pul yaratması prosesi pul çap etmə, qismən ehtiyat bankçılıq sistemi ilə süni (hesabi) pul yaratma, pul multiplikatoru, törəmə maliyyə alətləri, spekulyativ əməliyyatlarla və digər vasitələrlə satınalma dəyərini saxlama mexanizmləri vasitəsilə həyata keçirilir. Qeyd edilən bu mexanizmlərin əsasında isə yenə riba durur. [8, s. 63, 71].

Ənənəvi sistemin əsasını təşkil edən banklar və maliyyə qurumları kassalarında sahib olduqları hər dollar üçün təqribən on dollara qədər kredit (pul multiplikatoru) verə bilirlər. Bu isə o deməkdir ki, bank hesablardakı pulların 90%-nin real əskinazlarla qarşılığı yoxdur. Yaradılan pul multiplikatorunun, adətən, yaradılan “süni inama”, planlaşdırmaya, proqnoza və ehtimala (gələcəkdəki resurslarının bugünkü resurslardan daha çox olacağı) əsaslanır. Deməli, mövcud sistem “xəyalı gələcəyə” əsaslanan sistem üzərində qurulub. [9, s. 340-341]. Fikrimizcə, verilən kreditlərin dayacağı pul multiplikatorudursa, pul multiplikatorunun dayacağı da inamdır. İnamın olmaması isə ənənəvi kapitalist sisteminin çökməsi deməkdir.

Bugünkü mövcud bank sistemində pul yaratmaq (money making) ölkənin mərkəzi bankının təlimatları əsasında ölkənin mətbəələrində həyata keçirilən bir əməliyyat halına keçmişdir. Həqiqi dəyərində dayanan mal varlığından daha çox törəmə maliyyə alətləri vasitələrinə söykənir. Pul yaratmaq (money making) əməliyyatı öz nəzəri əsası “pul üzərindən pul yaratmaq” zehniyyətinə dayanır. Bu növ borc faizi əməliyyatlarına Yəhudilikdə “ribit” və İslamda “riba” deyilir. Bu növ əməliyyat “faiz dərəcəsi” üzərindən “icarəyə vermə”dir. [10, say. 78]. Bu mövcud mexanizm ABŞ-da aşağıdakı kimi işləyir.

- Müstəqil olan Amerika Mərkəzi Bankı (FES) dolları çap edir və bunu dövlətə kredit olaraq verir.
- Dövlət də bu pulların müqabilində milli pullarını çap edir. Yəni dollar mal artımı olmadan çoxaldılır.
- Dövlət FES-dən aldığı dolları müəyyən riba müqabilində banklara verir.
- Banklar da faiz müqabilində həm fiziki və hüquqi şəxslərə və həm də başqa ölkələrin mərkəzi banklarına dağıdırlar.
- Beləliklə, bütün dünya ölkələri FES-ə riba ödəyirlər. Riba isə mal artmadan qarşılıqsız olaraq pulun artmasıdır.

Kapitalist iqtisadçılara görə iqtisadi inkişaf üçün sərmayə yığımına ehtiyac vardır. Bu isə sadəcə banklar vasitəsilə mümkündür. Bank sistemi isə ancaq riba ilə mümkündür. Banklar riba müqabilində topladıqları əmanətləri isə təkrarən yüksək riba ilə verirlər. Riba qadağası bankçılığa və dolayısı yolla iqtisadi inkişafa əngəl olmaqdadır. Lakin kredit sisteminə alternativ olaraq isə ortaqlıq sistemi vardır. Ortaqlıq sisteminin əsasında isə sərmayə yığımının ədalətli formada istifadəsini təmin edən bir yanaşma durur. [3, s.119].

Mərkəzi Bank ölkənin kağız pulunu (yəni bank notunu) istehsal edən tək orqan olmaqla müstəsna səlahiyyətə sahibdir. Başqa banklar pul emissiya etmir və digər banklar isə emissiya edilmiş kağız pulların bank puluna çevrilməsini təmin etməklə ikinci mərhələni təşkil etmiş olurlar. Nəticə etibarlı ilə mərkəzi bank pulu istehsal edərkən digər banklar istehsal edilən bu pulun ticarətini və marketinqini etmiş olurlar.

Mərkəzi Bank digər banklarla öz münasibətlərini iki yolla həyata keçirir. Birinci yol olaraq Mərkəzi Bank emissiya etdiyi pulu banklara satır. İkinci yolla banklar həm mərkəzi bankdan aldığı pulları, həm də cəlb etdikləri əmanətləri müştərilərinə satırlar. Mərkəzi bankın istehsal etdiyi kağız pullar emissiyayı təşkil edərkən, banklar da bu emissiyayı bazara cəmi kredit həcmi (portfel) adı ilə satırlar. Bu zaman emissiya ilə cəmi kredit həcminin baş verdiyi zaman vaxtının eyni vaxtda olması şərtidir. Yəni pul üzərində həm alış və həm satış əməliyyatı eyni zamanda baş verir. Banklar bu prosədə bazarda emissiya edilən pulların on beş qatına kimi pul yarada bilirlər. Yəni banklar mərkəzi bankdan aldıkları pulun on beş qatını borc kimi müştərilərə vermişlər. Bankların verdiyi

kreditlər aktivlər bölməsində kredit portfelini kimi qeyd edilərkən öhdəliklər bölməsində isə əmanətlər kimi qeyd edilir. Cəlb edilmiş əmanətlərin bir hissəsini məcburi ehtiyat kimi mərkəzi bankda saxlayırlar. Bu pul yaratma miqdarının yüksək olması cəlb edilmiş vəsaitlərin müddətinin çox və verilmiş kredit həcmnin (portfel) qısa olmasından birbaşa asılı olur.

Nəticə olaraq dünya ölkələrinin mərkəzi banklarının FES-dən aldığı dolları istifadəsi və bank pulunun yaradılması prosesi aşağıdakı kimi baş verir.

- Mərkəzi bank pul istehsal edir. İstehsal edilən bu pulun miqdarı dollarla ölçüldüyündən dolayı yolla bu Federal Ehtiyat Sistemi (FES) qarşısında borclanmaq deməkdir. Yəni sahib olduğu dollar miqdarında pul emissiya edə bilər. Çünki əks halda inflyasiya baş verir.
- İstehsal etdiyi pulu bazara riba qarşılığında borc olaraq verməklə eyni anda həm pulu yaradır, həm də onu satır.
- Banklar da bu pulu riba qarşılığında pərakəndə satış formasında fiziki və hüquqi şəxslərə satır.
- Banklar bu pulu bir neçə dəfə artıraraq kredit həcmi (kredit portfelini) yaradırlar. Bu proses qeydiyyatı real miqdarda fiziki pul üzərindən yox, əksinə xəyali hesablanmış həndəsi silsilələr üzərindən baş verir.
- Müştərilər aldığı pulu istehsal və ticarət edirlər. Riba xərcləri xərc kateqoriyasına daxil olduğu üçün hər istehsal və ticarət malında bu faiz xərclərini müştərilər ödəyirlər. Vətəndaşlar aldığı malın haqqını ödədiyi qiymətin içində geri qaytarırlar.
- Vətəndaşın ödədiyi haqları isə istehsal, xidmət və ticarət sektoru toplayaraq banka riba ilə ödəyir.
- Bank isə təkrar bu ribaları toplayaraq ölkənin mərkəzi banklarına ödəyir.
- Ölkənin mərkəzi bankı isə aldığı borcu riba ilə birlikdə FES-ə geri ödəyir.

Ancaq riba geri ödənməsi zamanı pul bazarında mövcud pul miqdarı hissə-hissə azalacaqdır. Riba və əsas borcla birlikdə geri ödənəcəyi təqdirdə isə bazardakı pulun miqdarı rəqəm olaraq sürətli artsa da bu artım geri ödəniləsi borcları artıracaqdır. Yəni ölkə borclandırılaraq yeni borc almasına məcbur ediləcəkdir. Banklar qanunvericiliyə dayanaraq isə bu prosesdə eyni pulu 15 dəfəyə qədər “pul yaradılması” adı altında 15 şəxsə eyni anda satırlar. [8, s. 64, 65, 67, 68, 71, 76, 90].

İslam bankçılığında mərkəzi bankın alternativ pul siyasətinin nəzəri əsasları

Mərkəzi banklar həyata keçirdikləri pul siyasəti vasitəsilə pul kütləsinə, iqtisadi artıma, qiymət sabitliyinə, faiz dərəcələrinə, kreditin həcminə, inflyasiyaya, məşğulluğa, valyuta məzənnəsinə və tədiyyə balansının tarazlaşdırılmasına təsir edirlər. [11, s. 51]

Mərkəzi bank qeyd edilən məqsədinə çatması üçün üç əsas funksiyaları yerinə yetirir.

- Pul siyasətinin həyata keçirilməsi
 - a) Məcburi ehtiyat normalarını müəyyən etmək
 - b) Faiz dərəcələrini (discount rate) müəyyən etmək
 - c) Açıq bazar əməliyyatları ilə dövlətin qiymətli kağızlarının alış-satışını həyata keçirmək
 - Dövlətin bankı kimi çıxış etmək
 - a) Bankların fəaliyyətini tənzimləmək və nəzarət edilməsi
 - b) Dövlət büdcəsinin kassa icrasını həyata keçirmək
 - c) Dövlətin qiymətli kağızlarının alış-satışını həyata keçirmək
 - d) Xarici ölkələrin mərkəzi bankları ilə əlaqələr qurmaq
 - e) Valyuta ehtiyatlarına nəzarət və onların alış-satışını həyata keçirmək və.s
 - Əmanət qəbul edən banklar və digər maliyyə institutları üçün ödəniş xidmətlərini təmin etmək
 - a) Kreditləşmənin təşkili
 - b) Əmanətlərin qəbulu
 - c) Valyuta əməliyyatları
 - d) Köçürmələr və s. [10, say. 223].

İslam bankçılığında təməl prinsipləri aşağıdakı kimidir.

- Risklərin bölgüsü
- Faizin qadağan olunması
- Spekulyativ davranışların yasaqlanması
- Qeyri-müəyyənliyin qadağan olunması
- İzn verilməyən fəaliyyət sahələri [12, s. 122].

Göründüyü kimi, birinci və ikinci prinsiplər faizə açılan yolları bağlayarkən, üçüncü, dördüncü və beşinci prinsiplər sistemin mükəmməl çalışmasını təmin edir.

Ribanın qadağan edilməsi və mənfəət-zərəf ortaqlığı əsaslı investisiyanın təşviq edilməsi ilə kredit təklifinin genişləndirilməsi mərkəzi bankın pul və kredit siyasətinin təməl əsaslarındanır. Digər tərəfdən isə faizli borcların və qeyri-müəyyənliyin qadağan edilməsi də kredit sistemi üzərində spekulativ xarakterli əməliyyatları əngəllər. Kapitalist sistemində isə pul və kredit siyasətləri içərisində ən önəmli rolunu faiz dərəcələri oynamaqdadır. Bu dərəcələrin dəyişdirilməsi iqtisadi siyasətə istiqamət verir. İslam bankçılığında isə faiz dərəcələrinin yerini dəyişkən mənfəət dərəcələri təşkil etməkdədir.

Məcburi ehtiyat normalarının dəyişdirilməsi və kredit tavanı kimi kredit təklifi üzərində nəzarət İslam bankçılığında keçid dövrü üçün müvəqqəti alət ola bilər. Uzunmüddətli və sabit alət olaraq isə faizsiz borc (karzi-həsən) dərəcələrində dəyişiklik edərək pul siyasətinə yön verə bilər. Mərkəzi bank digər alət olan mənfəətdə iştirak dərəcələrində dəyişiklik etməklə həm pul həcminə, həm də İslam banklarının kredit təklifinə təsir edə bilər. [13, s. 361,363].

Nəticə

Məqalədə alınan nəticə və ümumiləşdirmələri aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər.

- Kəsirli ehtiyat bankçılıq sistemi faizli borca söykənən istismarçı bir sistemdir. Ona alternativ sistem olaraq mal aktivlərinə söykənən sistem inkişaf etdirilməlidir.
- Faiz əməliyyatı həm dövrü və sistemli olaraq qiymətləri yüksəldir. Faizli borca alternativ olaraq isə ortaqlıq əsaslı alətlər tətbiqi genişləndirilməlidir.
- Banklar tərəfindən yaradılan pullar iqtisadiyyatın likvidliyini artırsa da, yeni dəyər (yəni sərvət) yaratmır.
- Banklar tərəfindən pul yaradılması prosesi ehtimal, proqnoz və planlaşdırma üzərində qurulan bir sistem olmaqla iqtisadiyyatın likvidliyini (çevikliyi) artırsa da, əksinə, real dəyər deyildir.
- Bankların pul təklifinin dəyişməsi maliyyə resurslarının dinamikliyini artırsa da, məhsul buraxılışı həcminə təsir etmir. Yəni artan pul kütləsinə paralel olaraq məhsul buraxılışında artma olmur. Mal təklifinin artmaması isə bilavasitə iqtisadiyyatda yeni dəyərin yaranmaması deməkdir.
- Mövcud bank sistemində pul yaratmaq prosesi ölkənin mərkəzi bankının təlimatları əsasında ölkənin mətbəələrində həyata keçirilən bir əməliyyat halı olub həqiqi dəyərində dayanan mal varlığından daha çox törəmə maliyyə alətləri vasitələrinə söykənir.
- Pul yaratmaq əməliyyatı öz nəzəri əsasına – “pulun icarəyə verilməsi üzərindən pul yaratmaq” zehniyyətinə dayanır. Bu növ əməliyyat səmavi dinlərdə qadağan edilmiş və mahiyyət etibarlı ilə “faiz dərəcəsi” üzərindən “icarəyə vermə”dir.

ƏDƏBİYYAT

1. Tartışmalı İلمي Toplantılar Dizisi, (1987), **Faizsiz yeni bir banka modeli (Faizsiz krediləşmə sistemi)**, İstanbul, 262 sayfa
2. Mete Gündoğan, (2021), **Oyun Teorisi**, 6.baskı, 207 sayfa
3. Ahmet Akgül, (2013), **Adil Düzen ve Yeni Bir Dünya, Tek İلمي ve Evrensel Proje**, 10. Baskı, 232 sayfa

4. Samir Ağayev, (2019), **Pul və kapital anlayışlarına alternativ yanaşma: pula potensial kapital yanaşması və maliyyə resurslarının ədalətli bölgüsü**, Statistika xəbərləri jurnalı, №4
5. N.Gregory Mankiw, (2013), **Macroeconomics**, , Eighth edition, 625 pages
6. M.Merih Paya, (2013), **Makro iktisat**, İstanbul, 4.baskı, 561 sayfa
7. Mustafa Uzun, (2014), Erbakan risaleleri – 4, **Faiz belası**, İstanbul, 88 sayfa
8. Mete Gündoğan, (2018), **Narkoz**, Türkiye Yazarlar Birliği 2017 fikir ödülü, 12.baskı, 200 sayfa
9. Yuval Noah Harari, (2017), **Bəşəriyyətin qısa tarixi**, Tərc.Samir Bulut, Bakı, 455 səhifə
10. Yahya Abdul-Rahman, (2017), **İslamda bankacılıq və finansman (Toplumsal Temelli Bankacılıq Teknikleri ve Yöntemleri)**, Çevirenler. Prof.Dr.Salih Tuğ, Dr.M.Abdullah Tuğ, İstanbul Zaim Unversiteti, 2.baskı, İstanbul, 774 sayfa
11. Zahid Fərrux Məmməd, **Pul, Kredit, Banklar**, Bakı, Azərənəşr, 2008, 399 səhifə
12. Hüseyin Tunç, **Katılım bankacılığı: felsefesi, teorisi ve Türkiye uygulaması**, 8-ci baskı, İstanbul 2010, 298 sayfa
13. Ahmet Tabakoğlu, **İslam iktisadına giriş**, 2.baskı, Ekim, 2008, 545 sayfa

*Самир Сахават оглы Агаев
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет
диссертант кафедры
«Финансы и финансовые институты»*

Критический подход к механизму зарабатывания денег центрального банка в банковской системе с дефицитным резервом

Резюме

Целью исследования - В мире как альтернативная модель банкинга развивается исламский банкинг. С этой целью растет потребность в исследовании теоретических основ и рабочих механизмов процентной банковской системы. В этой области является создание теоретически-методологической базы для альтернативного подхода.

Методология исследования - Методология исследования в данной области - более глубокое изучение теоретически-практических вопросов и обоснование нового научного подхода.

Значение исследования - Для этого в первую очередь актуализируется изучение механизма создания денежных средств центральными банками и исследование дефицитной резервной банковской системы в существующей процентной системе. Важность применения исследования заключается в создании теоретической основы альтернативного подхода для Исламской банковской системы.

Результаты исследований - В результате исследования были изучены значимость понятия процент, значение ценностей и механизм создания денежных средств Центральным банком. В то же время был получен как результат эксплуатационная система, являющаяся банковской системой с дефицитом резервов.

Оригинальность и научная новизна исследования - Научная новизна исследования изучение механизма функционирования существующей банковской системы для создания новой системы исламского банкинга.

Ключевые слова: *проценты, центральный банк, резервная банковская система с дефицитом, процентная долговая система.*

Samir Sakhavat Aghayev
Azerbaijan State Economic University
Candidate for a degree of “Finance and
financial institutions”

Critical approach to the central bank's money-making mechanism in the deficit reserve banking system

Summary

The purpose of the study - Islamic banking an alternative banking model is developing in the world. For this purpose there is reecarcing need to study the theoretical foundations and mechanisms interest based banking system. The aim of the research is to create a theoretical and methodological basis for an alternative approach in this area.

Research methodology - The methodology of the research is a deeper study of theoretical and practical issues in this field and the justification of a new scientific approach.

Significance of the research - For this reason first of all the reearch of the mechanism of money creation of central banks in the existing interest based system and the fractional-banking system becomes even more relevant. The importance of the application of the research is to create a theoretical basis for an alternative approach to the Islamic banking system.

Research results - As a result of the research, the essence of the concept of interest, the essence of wealth and the mechanism of money creation of the central bank were studied. At the same time, the result was that the fractional reserve banking system was an exploiting system.

Originality and scientific novelty of research - The scientific novelty of the research is the study of the mechanism of operation of the existing banking system for the establishment of a new system of Islamic banking.

Key words: *usury, central bank, fractional reserve banking system, interest with loan debt-based system.*